

ՌԱՖԻԿ ԳԱՐԻԵԼՅԱՆ

ԴԱՐԱՎԱՆԴԱՅԻՆ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ
(ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ)

DOI: 10.24234/journalforarmenianstudies.v3i66.129

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Դարավանդային երկրագործությունը հայկական մշակույթի ինքնատիպ ճյուղերից է: Դեռ շատ հին ժամանակներից դարավանդման միջոցով հնարավորինս կանխվում էր հողամաշումը: Դարավանդների շնորհիվ յուրացվում ու մշակվում են զառիվայր տարածքները: Միևնույն ժամանակ, դրանց միջոցով ջրային ռեսուրսները դառնում են կառավարելի: Դարավանդը որպես երևույթ դրսևորվում է մշակույթի տարբեր բնագավառներում, օրինակ՝ բնակավայրերի ու տների կառուցապատման մեջ: Երկրագործական դարավանդները, ըստ նախնական դիտարկումների, լինում են երկու տեսակ՝ այգեգործական ու դաշտավարական: Այգեգործական դարավանդներն ունենում են քարե հենապատեր, իսկ դաշտավարական դարավանդները ձևավորվում են լանջային տարածքները հատուկ եղանակով մշակելու արդյունքում: Վերջինիս դեպքում պատվարի դեր է կատարում հողաթումբը:

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. *դարավանդ, երկրագործական մշակույթ, զառիվայր, հենապատ, լանդշաֆտ, այգեգործություն, դաշտավարություն, լեռներ:*

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Երկրագործության առաջացմամբ ինտենսիվանում է մարդու կողմից ռելիեֆը ձևափոխելու գործընթացը¹: Այս տեսանկյունից որպես առանձին երևույթ պետք է

¹ Հոդվածը պատրաստվել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում իրականացվող «Հայոց դարավանդային երկրագործությունը» գիտական թեմայի շրջանակում՝

դիտարկել երկրագործական դարավանդները: Դրանք բնական լանդշաֆտի յուրացման և այն փոխելու ամենացայտուն դրսևորումներից են: Երկրագործական դարավանդների հիմնական գործառույթը, հատկապես սակավահողության պայմաններում, լեռների և բլուրների թեք լանջերի յուրացումն է, որը կարևոր նշանակություն է ունեցել նաև հողամաշումը (էրոզիան) կանխելու առումով: Դարավանդ ստեղծելով, երկրագործն ունենում էր հարթ մակերեսով տարածքներ, որոնք, ըստ Գարեգին Սրվանձտյանցի գնահատականի՝ լեռնեցիների մխիթարանքն էին (**Սրվանձտյան Գ., 1879**):

Սույն ուսումնասիրության նպատակն է ազգագրական, պատմական, աշխարհագրական և այլ բնույթի նյութերի կիրառմամբ ներկայացնել հայոց դարավանդային երկրագործության ընդհանուր պատկերը: Գրանցել ու հետազոտել պահպանված աղբյուրները և հնարավորինս ամբողջացնել թեման: Սույն հետազոտությունը կարևորվում է նրանով, որ մինչև այժմ չկան թեմային վերաբերող նմանատիպ աշխատություններ: Երևույթը ներկայացնող հիմնական տեղեկությունները առանձին հանդիպում են տարբեր գավառներին և բնակավայրերին վերաբերող նյութերում և որոշ ուսումնասիրություններում:

ՄԵԹՈՂԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հետազոտությունն իրականացվել է ազգագրության բնագավառում դասական համարվող նկարագրողական և վերակազմողական-վերլուծական մեթոդներով՝ առկա տեղեկությունների համալիր մշակման ու համադրման արդյունքում:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

Տարածքը և գոտիականությունը: Ըստ նախնական դիտարկումների և գրավոր նյութերի՝ հայոց դարավանդային մշակույթի հիմնական կենտրոնը Հայկական լեռնաշխարհն է, որտեղից հայերի զանգվածային տեղաշարժերի հետ

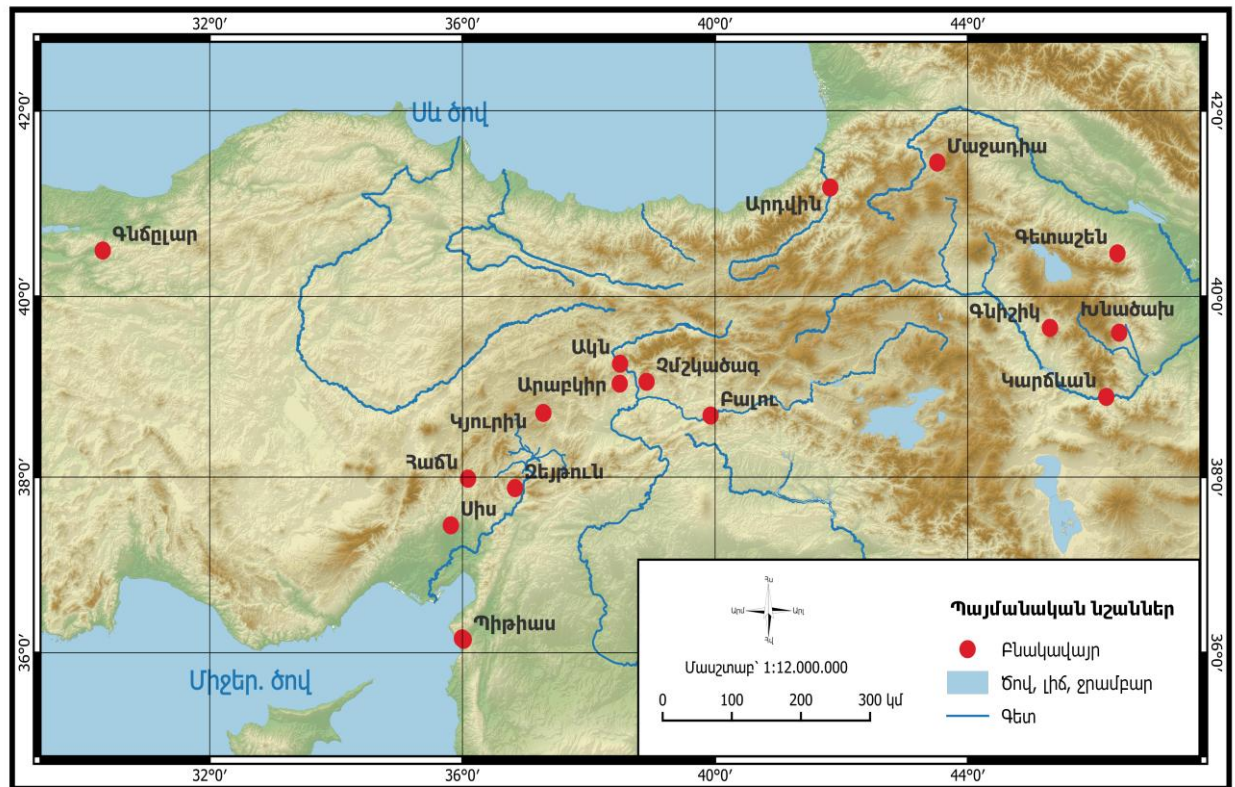
բազային ֆինանսավորմամբ: Ես իմ երախտագիտությունն եմ հայտնում Անի Սարատիկյանին, Արսեն Բոթոխյանին, Արտյոմ Անանյանին, Արտակ Գնունուն, Ռոման Հովսեփյանին, Սուրեն Հոբոսյանին և բոլոր նրանց, ում հետ քննարկել եմ աշխատանքում արձարժված խնդիրները և ովքեր աջակցել են հոդվածի ստեղծմանը:

այս երևույթը անցել է Կիլիկիա և այլ տարածքներ, ինչպիսին է նաև Մարմարա ծովից արևելք ընկած շրջանը, որը համապատասխանում է Նիկոմեդիայի կամ Իզմիրի գավառին [Քարտեզ 1]: Այստեղ հայերը սկսել են բնակվել 1550-1700 թթ. (Գասապեան Մ., 1913) և հիմնականում ապրել են մինչև 1915-1923 թթ.:

Ստորև ներկայացված շարքում նշված են որոշ բնակավայրեր, որոնց բնակչությունը զբաղվել է դարավանդային երկրագործությամբ: Տրված են նաև տվյալ բնակավայրի դարավանդային գոտու ծովի մակարդակից ունեցած ստորին և վերին նիշերը: Գնիշիկ (Վայոց ձոր) 1950-2350, Մաջադիա (Ջավախք) 1740-2000, Խնածախ (Սյունիք) 1300-1600, Կյուրին 1350-1500, Արաբկիր 1180-1380, Հաճն 1070-1300, Զեյթուն 900-1200, Գետաշեն 970-1170, Չմշկաձագ 890-1170, Ակն 870-1050, Բալու 890-1040, Կարճևան (Սյունիք) 850-970, Արդվին 260-800, Պիրթաս (Մուսա լեռ) 400-570, Գընճըլար (Նիկոմեդիա) 100-350, Սիս 150-300²:

Այգեգործական դարավանդները գտնվում են մինչև 1500 մ բարձրություն ունեցող գոտիներում, իսկ դրանից ավելի բարձր տարածքները հիմնականում զբաղեցնում են հացազգի բույսեր մշակելու համար նախատեսված՝ դաշտավարական դարավանդները: Ընդ որում, 1500-ից ներքև գտնվող հատվածներում նույնպես առկա էին դաշտավարական դարավանդներ:

² Տվյալները վերցված են՝ Google Earth Pro համակարգի միջոցով:

Քարտեզ 1. Դարավանային երկրագործության տարածվածությունը հայկական մշակույթում³: Քարտեզագիր՝ Ռաֆիկ Գաբրիելյան

Դարավանդը որպես կենսատարածքի կազմակերպման միջոց:

Դարավանդը որպես երևույթ ավելի ընդգրկուն է, քան զուտ երկրագործության բնույթ ունենալը: Դարավանդային համակարգերի ստեղծումը դրսևորվել է հայոց կեսապահովման մշակույթի տարբեր բնագավառներում: Այդ դրսևորումներն իրենց արտահայտությունն են ստացել բնակավայրերի կառուցապատման մեջ: Դա կապված է այն հանգամանքի հետ, որ հայոց մեջ բնակավայրերը հիմնվում էին միջին բարձրություն ունեցող գոտիներում. հիմնականում ջրային աղբյուրներին մոտ՝ ձորերում ու կիրճերում: Տեղանքի նման ընտրության կարևոր պատճառները հետևյալներն էին՝ միջին կամ նախալեռնային գոտում, ի տարբերություն լեռնայինի, կլիման ավելի բարեխառն էր, ուստի և բնակության համար նպաստավոր: Միջին գոտին որոշակի առավելություններ ուներ նաև ցածրադիր

³ Քարտեզը կազմվել է՝ Quantum Geographic Information Systems ծրագրով: Աշխարհագրական հիմքի համար օգտագործվել է՝ SRTM GL3 90m թվային բարձրությունների մոդելները:

հարթավայրերի նկատմամբ, որտեղ ճահճուտների պատճառով ստեղծվում էր ծանր առողջապահական վիճակ՝ բնակության համար դառնալով վտանգավոր (**Գասապեան Մ., 1913**):

Ձորերի լանջերին բնակավայրեր հիմնելն ուներ էական նշանակություն: Անգամ արտադրական և տնտեսական բնույթի կառույցների և գերեզմանոցների համար, հնարավորության դեպքում ընտրվում էին բնակավայրերի մերձակա ոչ պիտանի տարածքները: Մշակության համար պիտանի բոլոր հողերի նկատմամբ ավանդաբար ձևավորվել էր բացառիկ հոգատար վերաբերմունք, քանի որ դրանք մարդու կենսական կարիքները բավարարելու հիմնական միջոցն էին: Պատահական չէ, որ ինչպես շատ վայրերում, այնպես էլ Սյունիքի Խնձորեսկ գյուղում, հարթ հողակտորի վրա տուն կառուցելը համարվել է խորթ երևույթ (**Զոհրաբյան Է., 2003**):

Դարավանդային բնակավայրերի նկարագրություններում հաճախ հանդիպում ենք, որ մի տան կտուրը պարտեզ (**Պարսամեան Մ., Քէչեան Ա., 1952**) է ծառայում մյուսի համար: Կամ ծառայում է որպես՝ բակ (**Զիլինգարյան Ռ., Սիսյան Բ., 2007**), փողոց (**Պարսամեան Մ., Քէչեան Ա., 1952**): Զեյթունում, օրինակ, ամռան ամիսներին անմիջապես կտուրների վրա էին քնում (**Ալլահվերտեան Յ., 1884**): Ղևոնդ Ալիշանը այսպես է նկարագրում այս գյուղաքաղաքը. *«ի զառիվայր լերին դար՝ ի դար, որպես թե մէն փուն ալլոյ փան սանդուղ իցէ վերելից. փողոցք առապարք և ծամածուռք սփիպեն զուղևորս մեծաւ զգուշութեամբ գնալ՝ եթէ կամիցին մնալ ողջանդամ (Ալիշան Ղ., 1885)»:*

Հայկական բնակավայրի տնտեսական համալիրի պարտադիր մասն էր կազմում հացահատիկներ կալսելու հարթ տարածքը՝ *կալը*: Դարավանդային բնակավայրերում, թեք տեղանքի պայմաններում դրա ստեղծումը բարդ աշխատանք էր: Լանջի մի հատված՝ փորվում, հարթեցվում էր, ու փլուզումները կանխելու համար՝ հենապատերով ամրացվում: Մոկսում հարմար տարածք չլինելու պատճառով, երբեմն կալատեղ էր ծառայում թոնրատան, գոմի կամ տան կտուրը (**Բդոյան Վ., 1972**):

Այսպիսով, դարավանդները մարդկային գործունեության համար ոչ միայն կարևոր գործառույթ ունեն երկրագործության համատեքստում, այլև իրենցից ներկայացնում են կենսագործունեության կազմակերպման մի ամբողջ համակարգ, որն իր մեջ ներառում է և՛ բնակավայրը, և՛ բնակարանը, և իհարկե երկրագործական լանդշաֆտը: Մեծ հաշվով այս բոլոր դրսևորումները ենթադրում են զառիվայր տարածքի կազմակերպում և դրա արդյունավետ օգտագործում:

Երկրագործական դարավանդներ: Զառիվայր տարածքներն այգեգործական նպատակներով օգտագործելու համար, հավասար հեռավորությամբ երկայնակի հենապատեր էին շարում, այնպես, որ դրանց վերին եզրը մոտավորապես հավասար լիներ հաջորդի խարսխին: Դրանից հետո լանջի ու հենապատի միջև, ծավալային առումով առաջանում էր եռանկյունաձև դատարկ տարածություն, որը հենապատին անմիջապես մոտ հատվածում ավելի խորն էր լինում և գնալով դեպի լանջը բարձրանում էր՝ հանդիպելով վերևի հենապատի հիմքին: Առաջացած դատարկ տարածության ստորին շերտը նախ լցնում էին մանր քարերով, ապա նաև հողով (**Պարսամեան Մ., Քէչեան Ա., 1952**): Ակնում և այլ վայրերում դարավանդի լիցքի համար օգտագործում էին լանջերից հավաքած քարերն ու խիճը (**Պարսամեան Մ., Քէչեան Ա., 1952**), իսկ Քղիում քարը բերում էին հանքից (**Սրապեան Լ., 1960**): Քանի որ միայն լանջի հողը բավարար չէր, հող էին բերում նաև այլ վայրից: Հիմնականում այն տեղերից, որտեղ հնարավոր չէր ոռոգման ջուր անցկացնել: Խիճն ու հողը տեղափոխում էին հիմնականում մարդու ուժով կամ գրաստներին բեռնելով: Հյուսիսային Կովկասում հողը տեղափոխում էին պարկերով, սահնակներով և հատուկ սայլերով (**Калоев Б., 1981**): Այգեգործական դարավանդների հենապատերը ամեն տարի հարկ էր լինում նորոգել, վերակառուցելով փլված հատվածները (**Պարսամեան Մ., Քէչեան Ա., 1952**): Այս տիպի դարավանդային համակարգը [Նկ. 1] երկրագործից պահանջում էր նաև արհեստների տիրապետել, տվյալ դեպքում՝ շինարարական հմտություններ ունենալ: Դարավանդային այգիների ստեղծումը հնարավոր էր դարձնում լանջերի ոռոգումը, քանի որ առանց դրանց ջրային ռեսուրսները

անկառավարելի կլինեին: Ջրի անկանոն հոսքը հողամաշման հիմնական պատճառն է:

Նկար 1. Այգեգործական դարավանդ Երևանի Արաբկիր շրջանում:

Լուսանկարի հեղինակ՝ Ռաֆիկ Գաբրիել

Որոշ ազգագրական աշխատություններում՝ այգեգործական դարավանդները ներկայացվում են որպես ամենաընտիր և բերքատու հողամասեր (Գալուստեան Գ., 1934): Թերևս դրանք ունեին մի քանի կարևոր առավելություններ. առաջին՝ դարավանդից ավելի բարձր գտնվող լանջերից, անձրևների հետևանքով օգտակար նյութերը սահում էին ներքև՝ կուտակվելով դարավանդներում: Հենապատերը, ջրի և նրա մեջ առկա միկրոտարրերի համար արգելակող դեր էին կատարում: Հենապատերի հաշվին ապահովվում էր նաև խոնավության որաշակի մակարդակ (Քելեշեան Մ., 1949): Երկրորդ՝ արեգունի լանջերին գտնվող դարավանդները ողջ ցերեկվա ընթացքում կլանում էին արեգակի ջերմությունը: Ընդ որում, հենապատերի շնորհիվ հողը արևից հավելյալ ջերմություն էր ստանում: Երրորդ՝ բարձրադիր տեղանքում գտնվող այգիները, քիչ են վարակվում հիվանդություններով (Քելեշեան Մ., 1949):

Ակնում, ինչպես Հայաստանի այգեգործական բոլոր շրջաններում,

դարավանդային այգիներում հնձաններ էին կառուցվում, որոնք ծառայում էին նաև որպես ամառանոցային բնակարաններ (Պարսամեան Մ., Քէչեան Ա., 1952): Ձեյթունում, հողագործությամբ զբաղվող ընտանիքները մայիսին տեղափոխվում էին պարտեզներ և վերադառնում էին հոկտեմբերին (Ալլահվերտեան Յ., 1884): Սիսեցիք նույնպես աշնանը տեղափոխվում էին բարձրադիր այգիներ և իջնում էին այնտեղից բերքահավաքի՝ *այգեկութի* ավարտին: Այս երևույթը կոչվում էր *օդափոխություն*, որի մեկ այլ գործառույթն էր պաշտպանել այգին վայրի կենդանիների հարձակումներից (Քէլեչեան Մ., 1949):

Սյունիքում ավելի շատ տարածված էր որոշակի թեքություն ունեցող լանջերին, դարավանդային դասավորություն ունեցող վարելահողերում հացահատիկների մշակությունը: Դաշտավարական դարավանդները [Նկ. 2] այգեգործականի համեմատ ունեն զգալի տարբերություններ:

Նկար 2. Դաշտավարական դարավանդ. Վայոց ձորի Գնիշիկ գյուղում: Լուսանկարի հեղինակ՝ Բորիս Գասպարյան:

Ըստ Ստեփան Լիսիցյանի՝ դրանք առաջացել են դարերի ընթացքում, հողը անընդհատ հատուկ եղանակով մշակելու արդյունքում (**Լիսիցյան Ս., 1969**): Այս գործընթացը տեղի էր ունենում հետևյալ կերպ. լանջի վրա ընտրվում էին երկայնական հատվածներ, որոշվում էին դրանց սահմանները: Նախ հերկում էին այդ սահմանագծերի վերին հատվածները, հողը շրջելով դրանց վրա՝ առաջացնելով որոշակի թումբ: Ժամանակի ընթացքում այս թմբի վրա էին կուտակում նաև քարամաքրման աշխատանքների՝ *քարհավքի* ժամանակ հողից հեռացված քարերը: Ամեն հաջորդ ներքևի հատվածի մնացած մասը նույնպես հերկում էին դեպի ներքև: Հերկը կատարվում էր միայն մի կողմից: Հերկի այս ձևը Տեղ գյուղում կոչվում էր՝ *մընթըվանի վար* (միաթևանի վար, այսինքն վար մի եզրից), այսինքն մի եզրի՝ թևի կողմից կատարված հերկ (**Зелинский С., 1886**): Ենթադրաբար դարավանդ ստանալու այս եղանակը հնարավոր էր փոքր թեքություն ունեցող լանջերի պարագայում: Ընդամին, հարկավոր էր նաև, որ լանջը սակավահող չլիներ:

Այսպիսով, ըստ նախնական դիտարկումների կարելի է առանձնացնել երկրագործական դարավանդների երկու տիպ: Առաջինը՝ այգեգործական դարավանդներն են, որոնք հիմնականում խաղողի այգիներ էին: Երկրորդը՝ դաշտավարական դարավանդներն են, որոնք նախատեսված են հացահատիկային բույսերի համար: Հիմնական տարբերությունն այն է, որ առաջին տիպի դարավանդները պահանջում են հատուկ ճարտարապետական կառուցապատում, իսկ երկրորդ տիպը առաջացել է հերկի հատուկ եղանակի կիրառման արդյունքում:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Քանի որ դարավանդ կառուցելը բավականին բարդ և ժամանակատար գործընթաց էր, պետք է ենթադրել, որ այն կառուցած ցանկացած խումբ կամ անհատ երկարաժամկետ բնակության մտայնություն է ունեցել այն տարածքում որտեղ ստեղծել է դրանք: Այգեգործական դարավանդը պահանջում է անընդհատական խնամք՝ նորոգումներ, իսկ դաշտավարական դարավանդը

մշակման նույն եղանակի շարունակական կիրառում՝ տարիների ընթացքում, ինչը պահանջում էր բազմաթիվ սերունդների տարաժամանակյա համաձայնեցված աշխատանք: Այս երևույթի օրինակով արտահայտվում է մշակույթի այն սահմանումը, համաձայն որի՝ մշակույթը միջոց է, որով մարդկային գործունեության տեսակները փոխանցվում և վերարտադրվում են արտագենետիկորեն՝ սոցիալական շփման միջոցով (**Арутюнов С., и др. 1983**):

Դարավանդների ստեղծումը նպատակ ունի յուրացնելու դժվարամատչելի տեղանքը: Այն հնարավորություն է տալիս երկրագործական մշակույթ ունեցող հասարակություններին, իրավիճակից ելնելով զբաղեցնելու բարձրադիր տարածքներ: Որոշ դեպքերում այս անհրաժեշտությունը առաջանում էր իշխանությունների ազդեցությունը թուլացնելու նպատակով: Ասվածի փայլուն օրինակն է այգեգործական դարավանդներով հարուստ Արաբկիր քաղաքը, որը ձևավորվել է 19-րդ դարի ընթացքում, Անդի քաղաքից բնակչության աստիճանաբար տեղափոխման հետևանքով (**Բախտիկեան Ս., 1934**):

Այսպիսով, դարավանդային համակարգերը պետք է դիտարկել ավելի լայն՝ ընդհանուր լեռնային ապրելակերպի և տարածության կազմակերպման համատեքստում, որը ենթադրում է դարավանդման բոլոր դրսևորումների ուսումնասիրություն՝ որպես մեկ ամբողջական երևույթ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. **Ալիշան Ղ. (1885)**, Սիսուան, Վենետիկ, Ս. Ղազար հրատ.:
2. **Ալլահվերտեան Յ. (1884)**, Ուլնիա կամ Զէյթուն, Կ. Պոլիս, Գ. Պաղտատլեան հրատ.:
3. **Բախտիկեան Ս. (1934)**, Արաբկիր և շրջակայի գիւղերը, Պէյրութ, «Վահագն» հրատ.:
4. **Բդոյան Վ. (1972)**, Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:

5. **Գալուստեան Գ. (1934)**, Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զէյթուն, Նիւ Եորք, «Կոչնակ» հրատ.:
6. **Գասապեան Մ. (1913)**, Հայերը Նիկոմիդիոյ գաւառին մէջ, Պարտիզակ, «Ազատամարտ» հրատ.:
7. **Զոհրաբյան Է. (2003)**, Խնձորեսկ, Երևան, «ՎՄՎ ՊՐԻՆՏ» հրատ.:
8. **Լիսիցյան Ս. (1969)**, Զանգեզուրի հայերը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
9. **Չիլինգարյան Ռ., Սիսյան Բ. (2007)**, Գետաշեն, Երևան, «Գասպրինտ» հրատ.:
10. **Պարսամեան Մ., Քէչեան Ա. (1952)**, Ակն և ակնցիք, Փարիզ, Ամերիկայի Ակնայ հայրենակցական միության հրատ.:
11. **Սրապեան Լ. (1960)**, Քղի. տեղագրական եւ ազգագրական, Անթիլիաս, Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ հրատ.:
12. **Սրուանձտեան Գ. (1879)**, Թորոս Աղբար: Հայաստանի ճամփորդ: Մասն առաջին, Կ. Պոլիս, Ե. Մ. Տնտեսեան հրատ.:
13. **Քէլէշեան Մ. (1949)**, Սիւ-Մատեան, Պէյրութ, «Հայ ճեմարան» հրատ.:
14. **Агларов М. (2018)**, Хиндалал, Махачкала, изд. МавраевЪ.
15. **Арутюнов С., и др. (1983)**, Культура жизнеобеспечения и этнос, Ереван, изд. АН АССР.
16. **Зелинский С. (1886)**, Исследование экономического быта государственных крестьян в Зангезурском уезде, Елисаветпольской губернии, Тифлис, изд. Г. Меликова.
17. **Калоев Б. (1981)**, Земледелие народов Северного Кавказа, Москва, изд. “Наука”.

REFERENCES

1. **Alishan Gh. (1885)**, Sisowan /Sisvan/, Venice, St. Ghazar ed.
2. **Allahverdean Y. (1884)**, Owlania kam Ze'yt'own /Ulnia or Zeytun/, Constantinople, G. Baghdatlean ed.

3. **Bakhtikean S. (1934)**, Arabkir ev shrjakayi giwghery' /Arabkir and surrounding villages/, Beirut, "Vahagn" ed.
4. **Bdoyan V. (1972)**, Erkragorc'akan mshakowyt'y' Hayastanowm /Agriculture in Armenia/, Yerevan, ed. Academy of Sciences of Armenian SSR.
5. **Galousdean G. (1934)**, Marash kam Germanik ev heros Ze'yt'own /Marash or German and Heroic Zeytun/, New York, "Kochnak" ed.
6. **Gasabean M. (1913)**, Hayery' Nikomidioy gawar'in me'j /Armenians in the Province of Nicomedia/, Bardizag, "Azatamart" ed.
7. **Zohrabyan E. (2003)**, Xnd'oresk /Khndzoresk/, Yerevan, VMV PRINT ed.
8. **Lisitsyan S. (1969)**, Zangezowri hayery' /The Armenians of Zangezur/, Yerevan, ed. of the Academy of Sciences of the ASSR.
9. **Chilingaryan R., Sisyan B. (2007)**, Getashen /Getashen/, Yerevan, "Gasprint" ed.
10. **Parsamyan M., Kechean A. (1952)**, Akn ev aknciq /Akn and its citizen/, ed. House of the Akn Patriotic Union of America
11. **Srapean L. (1960)**, Qghi. teghagrakan ew azgagrakan Keghi. /Topographical and Ethnographic/, Antelias, Armenian Catholicosate of the Great House of Cilicia ed.
12. **Srvandzteants G. (1879)**, T'oros Aghbar: Hayastani twamp'ord /Toros Aghbar: A Traveler of Armenia/. Part One, Constantinople, E. M. Tentsyan ed.
13. **Keleshean M. (1949)**, Sis-Matean /Sis-Book/, Beirut, Armenian seminary ed.
14. **Aglarov M. (2018)**, Khindalal /Khindalal/, Makhachkala, "Mavraev" ed.
15. **Arutyunov S., et al. (1983)**, HindalalKul'tura zhizneobespecheniya i etnos /Life support culture and ethnos/, Yerevan, ed. Academy of Sciences of the ASSR.
16. **Zelinsky S. (1886)**, Issledovaniye ekonomicheskogo byta gosudarstvennykh krest'yan v Zangezurskom uyezde /A study of the economy of state peasants in the Zangezur district/, Elizavetpol province, Tiflis, G. "Melikov" ed.

17. **Kaloev B. (1981)**, Zemledeliye narodov Severnogo Kavkaz /Agriculture of the peoples of the North Caucasus/, Moscow, "Science" ed.

Рафик Габриелян

Террасное земледелие в армянской культуре. предварительные замечания

Заключение

Ключевые слова и выражения: *Терраса, Земледелие, Крутой склон, Подпорная стена, Ландшафт, Садоводство, Хлебопашество, Горы.*

Террасное земледелие одно из важнейших явлений армянской культуры. Функция сельскохозяйственных террас заключается в предотвращении эрозии почвы. Благодаря им присваиваются крутые склоны гор. Террасирование важный фактор для управления водных ресурсов. В данной статье, на примере армянской культуры рассматриваются различные явления террасирования, их создание и типология. В Армянском нагорье, сельскохозяйственные террасы распространены в различных регионах и на разных высотах. Террасное земледелие типична для многих регионах Армении, например: Сюника, Вайоц Дзора, Джавахка, Арабкира, Акна, Зейтуна, Ачна, Ардвина, Мусалера и др. В районах, где развито террасное земледелие, встречаются и поселения с террасными строениями. В таких поселениях крыша одного дома является двором для другого.

Сельскохозяйственные террасы бывают двух типов, садоводческие террасы и хлебопашеские террасы. Садоводческие террасы имеют подпорные стены из камня, которые время от времени нужно ремонтировать. В некоторых этнографических работах садовые террасы представлены как наиболее продуктивные участки земли. У них было несколько важных преимуществ. Благодаря подпорным стенам почва получала дополнительное тепло от солнца. Подпорные стенки служили барьером для воды и содержащихся в ней микроэлементов, обогащая почву. Хлебопашеские террасы создавались со временем за счет особого способа вспашки. В участке каждая борозда делается с

одного и того же края. Сделав одну борозду, возвращают плуг обратно тот же края и делают следующую борозду. Насыпь использовалась для них как подпорная стена.

Rafik Gabrielyan

The terrace farming in Armenian culture. preliminary observations

Conclusion

Key words and expressions: *Terrace, Arable Farming, Steep Slope, Breast-wall, Landscape, Horticulture, Tillage, Mountains.*

Terrace farming is one of the most important phenomena of Armenian culture. The function of agricultural terraces is to prevent soil erosion. Thanks to them, are appropriated the steep slopes of the mountains. Terracing is important to manage water flow, slowing runoff. This article, on the example of Armenian culture, focuses on issues of various phenomena of terracing, their creation and typology. In Armenian highlands, agricultural terraces are distributed in various regions and at different heights. Terraced farming is typical for many regions of Armenia, for example, Syunik, Vayots Dzor, Javakhk, Arabkir, Akn, Zeytun, Achn, Ardivin, Musaler, etc. In areas where terraced farming is developed, there are also settlements with terraced buildings. In such settlements, the roof of one house is the courtyard of another.

The agricultural terraces are two types, horticultural terraces and tillage terraces. The horticultural terraces have breast-wall from stone, which needs to be repaired from time to time. In some ethnographic works, horticultural terraces are presented as productive plots of land. They had several important advantages. Thanks to the retaining walls, the soil received additional heat from the sun. The retaining walls acted as a barrier for water and the microelements it contained, enriching the soil. The tillage terraces were created over time in virtue of a special way of plowing. In the plot, each furrow is made from the same edge. Having made one furrow, the

plow is returned to the same edge and the next furrow is made. The soil embankment was used as a breast wall for them.

Ռաֆիկ Գաբրիելյան - ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, կրտսեր գիտաշխատող, հայցորդ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայոց տնտեսական մշակույթ, հայոց դարավանդային երկրագործություն: Հեղինակ է 2 հոդվածի: ORCID: 0009-0005-5965-2614, rafik.gabrielyan.iae@gmail.com

Рафик Габриелян - *Институт археологии и этнографии НАН РА, младший научный сотрудник, соискатель. Научные интересы: хозяйственная культура армян, террасное земледелие армян. Автор 2 статьи. ORCID: 0009-0005-5965-2614, rafik.gabrielyan.iae@gmail.com*

Rafik Gabrielyan - *Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA, Junior Researcher, Applicant. Scientific interests: Economic Culture of the Armenians, Terraced Farming of the Armenians. Author of 2 article. ORCID: 0009-0005-5965-2614, rafik.gabrielyan.iae@gmail.com*

Խմբագրություն է ուղարկվել 08.01.2025թ.

Հանձնարարվել է գրախոսության 24.01.2025թ.

Հրապարակման է ներկայացվել 21.03.2025թ.